

Kulturális transzferek a történeti kutatásban

Beszélgetés Michael Wernerrel,
a párizsi Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales (EHESS) tanárával

Michel Espagne-nyal együtt Ön dolgozta ki a társadalomtudományok területén a kulturális transzferek elméletét és módszertanát, amit azóta nagyszabású kutatások is követtek. Mielőtt azonban tisztáznánk a fogalmat és annak használatát, – ami azért is szükséges, mert Magyarországon e fogalom többnyire a pszichológia és a fizika szóhasználatából ismert az olvasók előtt – kérem, vázolja fel a problematika intellektuális, illetve ideológiai forrásvidékét.

Ehhez több momentumot is meg kell említenem. Először is adott volt egy konkrét történelmi pillanat, mellyel véget ért Franciaország „nagy történelme”. Ekkor ismerték fel, hogy a francia történetírás által nyújtott „nemzetkép” nemhogy nem egységes, de – közelebbről nézve – nagyon is heterogén, hiszen az évszázadok során a „francia kultúra” számos idegen elemet magához vonzott, bekebelezett, integrált. Így aztán a francia nemzet, nemzeti kultúra sajátos mivoltáról alkotott kép is megkérdőjeleződött: a korábban univerzalisztikus igényű civilizációnak tartott francia kultúráról időközben kiderült, hogy valójában – nyilvánvaló módon – a nemzeti kultúra elve alapján működött. Majd lassacskán az a tézis is megdőlt, hogy aki Franciaország története iránt érdeklődik, az az ország univerzalisztikus jellege miatt értelemszerűen az egész világ történetét érinti. Az 1980-as évek közepétől fogva egyre több olyan történeti munka jelent meg a francia történetírás demitizálási folyamatába illeszkedve, melynek az immigráció volt a témája. A genesis szempontjából továbbá szintén fontosnak tartom a hagyományos összehasonlító irodalom kimerülését is ...

Ha már az irodalomnál tartunk, meg kell említeni, hogy Ön eredetileg germanista ... tehát mindenekelőtt irodalmár képzettsége van.

Irodalmi, azaz pontosabban filológiai és történeti végzettségem van. Ugyanakkor rám is és Michel Espagne-ra is igaz, hogy elsősorban az irodalom érdekelt bennünket. Viszont – és ez a genesis szempontjából a harmadik említésre méltó tényező – már a kezdetekkor úgy véltük, ezen jelenségek csakis interdiszciplináris módon elemezhetőek, azaz úgy, hogy a kutatási tárgyból kiindulva a tárgyra – a kulturális transzferre – konvergáljuk a történet, szociológus, filozófus, politológus, zenetörténész, művészettörténész stb. látásmódját, hiszen e „tárgyak” nem tartják tiszteletben a mi hagyományos szaktudományos határainkat, s gyakran egyszerre több különböző tudományhoz is kapcsolódnak.

Úgy tudom még egy tényező fontos szerepet játszott a genesisben – amit Ön épp most említett is –, mégpedig a társadalomtudományok „kulturális fordulata”, mely a szaktudományok intenzívebb párbeszédét feltételezi, s többé nem tekinti mellékesnek a kultúrát. Ugyanakkor azt sem tarthatjuk kizártnak, hogy az intenzívebb európai párbeszéd megteremtésének szükségessége is ösztönzőleg hathatott az elmélet és módszertan kidolgozására. Igaz, a mostani helyzetben ennek a megállapításnak akár aktuálpolitikai kicsengése is lehet, de kérdem, hatással volt-e ez Önökre akkor?

Azt hiszem, ez az egész némileg magától jött. Eleinte tényleg mindössze kérdésként, illetve a hagyományos francia történetírás – francia–német perspektívából való – megkérdőjelezéseként indult. Hamarosan azonban más, kisebb és nagyobb nemzeti kultúrákat is be kívántunk vonni a kutatásba. S innentől fogva magától értetődő volt az európai kérdés-

feltevés, különösen a kisebb kultúrák miatt, melyek meghatározó szerepet játszottak a transzfereknél. S azt hiszem, Közép- és Kelet-Európa ebből a szempontból még inkább figyelmet érdemel. Nem merő véletlen azonban, hogy eleinte a francia–német kapcsolatokra összpontosítottunk, mivel a két kultúra között az erős polarizáltság, taszítás ellenére ugyanakkor nagyon is intenzív csere zajlott. Egyébként e két kultúra nem is képzelhető el egymás nélkül.

Politikailag ezt az egymásrautaltságot szentesítette a II. világháború után kialakult gazdasági és politikai közösség. Ez is fontos.

Mondhatni, újra kellett írni a történelmet a két kultúra más kultúrákkal való kapcsolatának perspektívájából. S ez főleg a francia történetírásra volt igaz, amely a némettel ellentétben korábban nem nagyon érdeklődött más kultúrák iránt ...

Igen, Németországban – s ennek összetett oka van – nagyobb hagyományra tekint vissza a más kultúrák iránti érdeklődés ... ennek egyébként Magyarországon is jelentős hagyománya van, melyet nem feltétlenül a politikai kapcsolatok határoztak meg döntő módon. Például a 19. században Magyarország francia politikai kapcsolatai jóval szerényebbek voltak, mint azok, amelyek Ausztriához, illetve Németországhoz fűzték, ami érthető ez utóbbi két ország földrajzi közelsége miatt is. Ezzel együtt a magyarok kiemelkedő fontosságot tulajdonítottak a francia kulturális és politikai események megfigyelésének, az arra való reflektálásnak. Ez eredményezhette, hogy a két ország között a kultúra területén mégis intenzív, bár meglehetősen egyoldalú kapcsolat jött létre ...

Igen, gyakran megfigyelhettük, hogy Francia- és Németország között létezett egyfajta versengés: melyikük képes jobban exportálni és elfogadtatni saját kultúráját Közép- és Kelet-Európában. Mintegy ezzel párhuzamosan a régió országai nagyon különböző módon – vagy a két nagy kultúrát egymás ellen kijátszva, vagy mindkettőt elutasítva – részben asszimilálják, részben pedig hártják ezen kulturális hatásokat. A más területekre is áttevődött francia–német versengés nyomain szinte egész Európában, egészen Görögorszáig bezárólag megtalálhatók. Ezt konkrét kutatások is igazolják. Két évvel ezelőtt részt vettem az École des Hautes Études en Sciences Sociales-on (EHESS) egy fiatal cseh kutatónak az 1880 és 1930 közötti francia–cseh kapcsolatokból írott disszertációjának a védésén. A disszertációból világosan kiderül, a cseh frankofília kiindulópontja a németekkel való problematikus viszony, nevezetesen az, hogy a cseh nacionalizmus a német dominanciával szemben konstruálódik meg, s hogy megpróbálja a francia–német ellentétpárt a maga javára fordítani. Valójában különböző geometrikus formát öltő konstellációkról beszélhetünk, melyek azonban nagyjából ugyanazt a logikát követik ... A francia–német kapcsolatok kutatását a '80-as évek elejétől a brit–német kapcsolatok kutatása is követte, néhány olyan érdekes kötetet eredményezve, melyek az alaposabban ismert francia–német kapcsolatokhoz képest eltérő eredményekre vezettek. Oroszország, valamint Olaszország bevonásával megpróbáltuk bemutatni, milyen cserék jöttek létre három különböző kultúra között. Mostanában a Francia-, Olasz- és Spanyolország közötti „latin” háromszögek feltérképezése zajlik. Ezek persze csak a kutatási terület új eredményei, miközben a módszertant tekintve is komoly lépéseket tettünk előre.

Az új kutatási eredmények és a módszertani újítások bemutatásához azonban érdemes visszatérnünk az Annales-ban, 1987-ben megjelent programindító-szöveghez, amely a kulturális transferek problematikájának első ismertetését jelenti.¹ Kérem, mutassa be a fogalmat, illetve használatát!

¹ Espagne, Michel – Werner, Michael: *La construction d'une référence allemande en France. Genèse et histoire culturelle*, Annales ESC, (1987), 969–992.

Először is le kell szögezmem, nem vagyok névadó. Azért esett a választásunk a transzfer szóra, mert széles körben használhatónak, semlegesnek tűnt, s nem fűződtek hozzá előzetesen különféle elméletek. Nem utalt közvetlenül sem a pszichológiára, sem a pszichoanalízisre, sem a közgazdaságtanra. Számunkra mindössze olyan fogalomnak tetszett, amely térben modellezhető kiinduló- és végponttal rendelkező kapcsolatra, valamint az elmozdulás során történt dolgokra utal. A „transzfer” szó ebből a szempontból sokkal inkább semlegesnek és szélesebb körben használhatónak tűnt, mint a konkurens kifejezések, a „csere” vagy a „kapcsolat” ...

Vagy a „hatás” ...

Igen, mint például a „hatás”, amely speciális kapcsolati formát tételez fel; a politikatudományban ez volt a nemzetközi kapcsolatok víziója. Tehát a „hatás”-t elvetettük. Természetesen még nagyon fontos a második, a „kulturális” összetevő. Ez persze arra ösztönöz bennünket, hogy a kultúráról, annak működéséről, ma adható értelmezéséről gondolkodjunk ...

Hogyan definiálja Ön a kultúrát?

Nagyjából azon tág értelemben vett antropológiai értelmezéshez csatlakoztunk, mely nemcsak egy adott társadalom központi normáit, az elitek magas kultúráját, hanem az emberi tevékenység által formált szimbolikus és materiális tevékenység bármely formáját is magában foglalja. Ez az első elem. A második szerintem az, hogy semmi sem lenne tévesebb, mintha azt állítanánk, a kultúra olyan rögzített pont, amelyhez bizonyos értékek köthetők, s amely alapján értelmezhetőek volnának az emberi viselkedések. Épp ellenkezőleg, bár a kultúra az értékek, a viselkedési szabályok mobil repertórium, alapvető jellemzője pontosan az, hogy a kulturális tevékenységet végző szereplők révén állandóan változik. A kultúra tehát állandóan mozgásban van, olyan folyamat, amely az interakciók során keletkezik. Nem lehet egyszer s mindenkorra rögzíteni. Hozzáteszem, nem elvi okokból történt, hogy mi főleg a nemzeti kultúrák szintjén végeztünk kutatásokat, hanem mert a nemzeti kultúra eszméje nagyon fontos szerepet játszott a modern történelemben.

Ha jól tudom, a fent nevezett problematika kidolgozásában is többek között az vezérelte Önöket, hogy sikerüljön túllépniük a nemzeti kultúra izoláltsága, s ezzel összefüggésben, a hatástörténet korlátain.

Hozzátehetek ehhez még valamit? A hatás fogalma mindig valamiféle dominancia-viszonyt is feltételez. A hatást kifejtik, elszenvedik, néha választják, vagy akár a visszájára fordítják ...

Magyarországon ez a jelenség régóta ismert. Nálunk széles körben jól ismert és elfogadott tény, hogy a magyar kultúrát külföldi hatások érték; s az adott történelmi korszakban vagy vissza kellett verni ezeket a hatásokat, vagy beolvasztani, vagy akár mindkettőt egyszerre ...

Nos, a mi célunk éppen a beolvasztás momentumának hangsúlyozása volt: a hatásvizsgálat hagyományos látásmódjához képest ez a megközelítés látni engedi, hogy az importált dolgok asszimilálódnak is egyidőben. Átalakulnak, és csak a befogadási szituáció elemzéséből értelmezhetőek, ami magyarázatot nyújt arra, miért az adott külföldi kultúra iránt érdeklődés, s hogy aztán miért egy bizonyos módon történt a behozatal értelmezése. A hatástörténet általában az autentikusság kritériumán alapul. Mindenekelőtt arra kérdez rá, jól értettük-e az adott szöveg, kép, művészeti mozgalom vagy éppen társadalmi elmélet jelentését. Ezzel azonban szerintem éppen a történelmileg meghatározó momentumot hallgatjuk el, azaz, hogy mi történik az interpretáció, a fordítás, az adaptáció pillanatában, egy szóval miféle átalakulás zajlik. De miért is érdekes ez számunkra? Ezek a változások a be-

fogadó kultúra szempontjából fontosak, olyan implicit értékeire mutatnak rá, melyek nem minden alkalommal mutatkoznak meg konkrétan, de amelyek strukturálják az újrainterpretált jelenségeket. A transzfer tanulmányozása fontos információkat szolgáltat az intellektuális, illetve politikai kultúra, sőt akár az egész társadalom kultúrája jellemzőinek az elemzéséhez.

Melyek a kulturális transzfer legfontosabb elemei? ... Az Annales-ban megjelent programindító szövegben – amely Ön szerint egyszerre elméleti alapvetés és példasor – négy fő megközelítési módot különböztet meg, melyek mindegyike tartalmaz bizonyos jellegzetes elemeket ...

Elemek helyett beszéljünk inkább két ellentétes formáról, mivel ezek az összes említett jelenségnél előfordulnak. Egyrészt megemlíthető a hosszú időtartamúnak mondható jelenségek – a kultúrák, a hagyományok, egy adott társadalmi csoportban, illetve térben lassan kiépülő dolgok, melyek elemzéséhez egyfajta kulturális hermeneutikára van szükség –, és az eseményszerűség, illetve a konjunktúra ellentéte. Végül is a konjunktúrák határozzák meg a transzfer többé-kevésbé termékeny pillanatát, miközben a hosszú időtartam arra mutat rá, hogyan illeszkedett a transzfer egy hagyományba, miként táplált egy stabilabb reprezentációt. A másik pár ...

Bizonyára az intézményes keretekről van szó ...

Igen, meg kell még említenünk a szereplők és az intézmények közötti kapcsolatot. A transferek tanulmányozása bizonyos egyének, illetve csoportok – őket nevezzük a transferek társadalmi vektorainak – tanulmányozásához kapcsolódik. A bevándorlókról, a fordítókról, a könyvesekről és a könyvkiadókról van szó, akik egymás kezéből adták-vették a tárgyakat, s így aktívan részt vettek a kulturális transferek működtetésében. A másik elem az intézmények jelentik, amelyek nélkül az egyének akciói többnyire hatástalanok maradnak. A magánjellelű intézményektől, úgy, mint például a könyvkiadók, zenei műhelyek, tudóstársaságok, a fontos szerepet betöltő nagy intézményekig, mint az egyetemek, a kutatóintézetek vagy éppen a minisztériumok, melyek jellegzetes módon szervezői és strukturálói e cseréknek, hosszú az intézmények sora. Hamarosan arra jöttünk rá, hogy a transferek tanulmányozása különleges valami, s hogy kiegészítő elemzési szintet kíván meg. Egy klasszikusnak mondható történeti tanulmányban a feltett kérdés alapján a tényeket, a szereplők cselekvéseit elemezzük. A transferek tanulmányozásakor megállapítható, hogy általában már maguk a szereplők is a transferek perspektívájába helyezkedtek azáltal, hogy az adott külföldi kultúra közvetítőinek, illetve tolmácsainak nevezték magukat. A kutatási problematika ettől még komplexebbé válik, hiszen azzal is számolni kell, amit a szereplők az eszmék és a tettek viszonyáról gondoltak magukban. Itt van iskolapéldának a német filozófia franciaországi fogadtatása, mely az 1789-es forradalommal vette kezdetét, egymás után több újrainterpretálásnak is teret adva. Ennek eredménye a német filozófia máig kivételesen fontos jelenléte a francia iskolarendszerben, oktatásban és szellemi életben, úgy, hogy ott többnyire nem is *német*, hanem *általában* filozófiaként van számon tartva. Ebben az esetben tehát valóságos akkulturáció zajlott le. Részletesen és a leszűkített intervallum szakaszait (azaz a rövid időbeli léptéket) követve, meg tudtuk mutatni, miben különbözött Mme de Staël kozmopolita Kant-olvasata a Charles de Villiers számára metafizikus, a republikánus forradalmárok szemében a forradalom eszméit védő, illetve a Victor Cousin esetében eklektikus Kant képétől. Hegel és Fichte esete nagyon hasonló. Megállapítható, hogy az említett német filozófusok francia közvetítői a saját előzetes intellektuális és politikai beállítottságuk alapján, ugyanazon szövegekre támaszkodva, sajátos reprezentációkat állítottak elő, s ezzel a német filozófia különböző újrainterpretálását érték el. Jól látható a hosszú időtartammal jellemezhető francia hagyományok, és az egymás

utáni importálások pillanatában érvényes politikai és intellektuális konjunktúrák artikulációja. A fordítók szerepe, a szövegek francia közvetítőinek „versengése”, melyikük volt a leginkább „kompetens” szakértője a német filozófia korpuszának, szintén világossá válik előttünk. Victor Cousin például Hegel filozófiájára hivatkozva Lajos Fülöp alkotmányos királyságával látja betetőzni a forradalmat. Ezzel szemben Heine szerint a német idealizmus forradalmat támasztott a lelkekben, s már csak annak politikai megvalósulására kell várni hatalmas szociális forradalom formájában. A francia szocialisták, mint például Pierre Leroux és Proudhon, ugyanezzel az interpretációval éltek. A Cousin nézeteit átvevő École normale supérieure pedig az 1870 után kiépülő oktatási rendszerben központi szerepet játszó reformgondolkodók szellemi bölcsőjévé vált.

Nyolc éve – pár évvel később, mint a programindító szöveg – Ön publikált egy a transzferek megértéséhez alapvető szöveget,² melyben a problémák két legfőbb értelmezési tengelyét, egy időbeli és egy térbeli tengelyt különböztet meg, melyek a kutatás léptékeit is döntő módon befolyásolják. Tudna erről néhány szót mondani?

Egy társadalmi–történeti tudás bármely termékét a tér-idő probléma szabja meg. A léptékek kérdése ezt konkrétan is illusztrálja. Az alapvető módszertani aspektusok egyikéről van szó. A térbeli léptékek a ház, a falu szintjétől a nemzeti, nemzetfeletti szintig terjednek. A léptékek elmélete azt jelenti, hogy egy tárgy megfigyelésénél a fókusz beállításától függően a tárgy nagyon különböző részleteire lehetünk figyelmesek. A mikrotörténetről folytatott vita rámutatott arra, hogyan sikerült a lépték problémáján keresztül a kérdésfeltevésünket is gazdagítani, valamint újszerű tudományos eredményeket is létrehozni. A térbeli léptékek közül a transzferek tanulmányozása a nemzeti léptéket részesítette előnyben úgy, hogy azt kombinálta – a társadalmi lépték fogalmai szerint – az inkább szűkebb miliók, a közvetítők csoportjainak, illetve hálózatának elemzésével. A nemzeti léptéknek tulajdonított elsőbbség azonban nem jelentette más térbeli léptékek kiküszöbölését. Az időbeli léptékek a pillanat, a konjunktúra, valamint a közép, illetve hosszú időtartam közötti skálán mozognak. A kulturális transzferek tanulmányozása lehetővé teszi ezek érdekes eredményekre vezető keresztezését. Nem a különböző léptékek adaptálásával elért képeket kell egymás mellé helyezni, hanem a különböző léptékek közötti artikulációkra kell rámutatni. Inkább arra érdemes figyelni, hogy valaki, aki nemzeti szinten foglalkozik a transzferekkel, hogyan viszonyul a transzfereket regionális, lokális szinten kutatókhoz, illetve melyek lehetnek a két kutatás közötti átfedések. Hogy azt a tényt már ne is említsük, hogy itt is a cselekvő nézőpontjába kell helyezkedni. S minden cselekvő – Ön is, én is stb. – egyszerre több léptéket is képviselünk: a tudományterületünkét, a szakmai közösségünkét, a társadalmi csoportunkét, a nemzetünkét, Európáét, sőt az egész világét.

Ezek egymásra rakódva vannak jelen ...

Így van: úgy rakódnak egymásra, akár az identitások, szóval egyszerre vannak jelen. A kultúra keresztülmetszi a tér- és időbeli, illetve társadalmi léptékek egészét. Ezek keresztezése és artikulációjának vizsgálata jelenti azt a programot, amelyet Bénédicte Zimmermannal közösen „keresztezett történetírásnak” [histoire croisée] nevezünk.

Tudna konkrét példát mondani? ...

A már Ön által is említett tanulmány a Szászország és Franciaország közötti kapcsolatokra irányuló kutatás keretében készült. Ez az eleve aszimmetrikus kapcsolat rendkívül alkalmas volt a léptékek vizsgálatára. Itt ugyanis egy országról van szó, amely egyben nem-

² Werner, Michael: *Les usages de l'échelle dans la recherche sur les transferts culturels*, Cahiers d'études germaniques, 28 (1995), 39–53.

zetállam, és egy területi alapon szerveződött hercegségről, amely egyben bizonytalan határokkal övezett régió. A tanulmányban rámutathattunk arra, hogy a transferek kérdését nem lehet pusztán nemzetek közötti kapcsolatok kérdéseként felvetni. Szászországnak a francia importhoz való viszonyulását éppúgy befolyásolja a más országokhoz, mint a többi – más-más formájú, illetve politikai strukturáltsággal rendelkező – német régióhoz (pl. Poroszországhoz, Bajorországhoz) való viszonya. A Szászország és Franciaország közötti kapcsolatok megértéséhez nem ragadhatunk le a nemzeti léptéknél. Hogy egy másik példát is említsek: ha Önt a munkanélküli segélyek keletkezése érdekli Franciaországban és Németországban, akkor egyszerre helyezheti magát a szegények felkarolására már problémaként tekintő 16. századdal kezdődő hosszú és az 1912-ben kezdetét vett rövidebb időtartamba, amikor is a francia és a német szakszervezetek vitára bocsátják a témát. Hasonlóképp a fenti jelenségben érintett szereplők párhuzamosan vannak jelen az önkormányzatok lokális, a területi államok regionális és a nemzetállamok szintjén. A kulturális transferek különösen jól illeszkednek a fent említett léptékvariációkhoz.

Mindez persze feltételezi az interdiszciplináris megközelítési mód szükségességét. Ráilleszthető-e az Önök által kidolgozott elemzési keret az emberiség történetének bármely időszakára, vagy vannak kitüntetettebb időszakok?

Azzal kezdünk – bár kissé elhamarkodva rögzítettük a kiindulópontot –, ami bennünket a legjobban érdekelt, tehát a nemzeti lépték kutatásával a 18. századtól fogva. Időközben azonban arra jöttünk rá, hogy ez a leszűkítés intellektuális nézőpontból nem állja meg a helyét, mert mihelyt kulturális tevékenységre és kulturális produktum előállítására kerül sor, mindenféleképp valamilyen csere, emberek és reprezentációk áramlása, kutatási tárgyakat körvonalazó kulturális transzfer történik. A középkorász kollégákkal például már sort kerítettünk egy konferencia keretében a középkor idején történt kulturális transferek bemutatására öt-hat évvel ezelőtt a párizsi Német Történeti Intézetben. Egyébként az Európai tudományos alapítvány 1999-ben kutatási programot indított az 1400 és 1700 között történt kulturális cserék feltérképezésére. Értelemszerűen az antik történelemre, illetve ez Európa és más földrészek közötti kapcsolatokra is alkalmazható az eljárás. A szaktudományok történetének elemzésére is alkalmas bármely történeti időszakot tekintve. Szerintem ez az egyik olyan terület, ahol különösen termékenynek bizonyul. A szaktudomány ugyanis a maga nyelvével, tradícióival, szociabilitásával kulturális konstrukció, s a különböző szaktudományok közötti transfereket például arra nézve lehet tanulmányozni, hogyan, milyen körülmények között kerül át egy fogalom az egyik tudományból a másikba, s ezek a transzpozíciók milyen újrainterpretálásoknak adnak helyet. Jól látható, hogy ezek a folyamatok a nemzetek közötti kulturális transferek logikáját követik.

Kérem, beszéljen arról is, miben különbözik a kulturális transferek problematikája a klasszikus összehasonlításától, mely egész Európában közismert, használják valamennyi társadalom- és humántudományban, de mindenekelőtt az irodalomban. A közép- és kelet-európai országok körében – talán a német hatás miatt – például nagyon erős az összehasonlító irodalomtörténet-írás hagyománya. Melyek az összehasonlító módszer árnyoldalai?

Először is úgy vélem, az összehasonlításnak számos variánsa létezik. Két momentumot kell megkülönböztetnünk: kezdetben valóban távolságra törekedtünk a hatástörténet modellje szerint működő, illetve két írónak vagy irodalmi műnek – az adott nemzeti keretben, hagyományban elfoglalt relatív helyéről stb. tudomást nem vevő – valamely összehasonlítását művelő összehasonlító irodalomtól. A másik fontos momentum a történet- és társadalomtudományban, nevezetesen a társadalomtörténetben, a szociológiában és az antropológiában a komparatív eljárásokról szóló, általánosabb természetű vita. Fontos meg-

említeni, hogy a vita még mindig nyitott, sőt egyelőre nagyon is élénk. A társadalomtudományos komparatiztika problémája, ahogyan arra Jean-Claude Passeron meggyőzően rávilágított, abban áll, hogy egy speciális történeti kontextus által meghatározott egyedi realitáshoz szigorú analitikus eljárást rendelünk. A komparatiztika semleges és stabil elemzési rácsot, „objektív” kritériumokat feltételez, miközben a társadalmi „valóság” állandóan változik, létrehozva a maga reflexiós és cselekvési kategóriáit. Ráadásul az összehasonlító eljárás olyan felül elhelyezkedő megfigyelési pontot tesz szükségessé, amely lehetővé teszi a különbségek és hasonlóságok megkülönböztetését. Tudjuk, hogy saját kultúránk, nyelvünk, fogalmi eszközeink, élettapasztalatunk foglya vagyunk, s hogy emiatt lehetetlen egy objektív összehasonlítási pont elérése. Persze ez nem akadályoz meg bennünket abban, hogy összehasonlításokat végezzünk. A másik probléma abból ered, hogy a kulturális transferek esetében gyakran egymással interakcióba lépő tárgyakat vizsgálunk, melyek hatással vannak egymásra, s a történelem hatására is változnak. Ez az egyik oka annak, miért a „keresztzett történelemmel” kapcsolatos megközelítést javaslom. Michel Espagne nagyon élesen kritizálta a komparatiztikát. Jómagam nem osztom a komparatiztika és a kulturális transferek között felállított áthidalhatatlan ellentétre vonatkozó elképzelést. Éppen ellenkezőleg, azt gondolom, amikor transzfer-jelenségeket vizsgálunk, mindig komparatív sé mákban gondolkodunk. Egyaránt előzetes elképzelésünk van mind a kibocsátó, mind a befogadó kultúráról, s azt elfogadva törekszünk az összehasonlításukra, hogy a két kultúra és rendszer a transzfer során megváltozik. Fontos, hogy a változás elvét elfogadjuk, amely nemcsak az általunk tanulmányozott kultúrákra, de az elemzési eszközeinkre is érvényes. Nem lehet egy kalap alá venni az eredetileg Németországban honos „Deutsche Soziologie”-t, annak „sociologie allemande”, illetve „German Sociology” néven futó francia, illetve amerikai változatával.

Kik mondhatók a kulturális transferek problematikáját tekintve az Önök elődeinek? Olyan történészekre, irodalmárookra gondolok, akik esetleg már Önök előtt próbálkoztak a komparatiztika hiányosságainak a kiküszöbölésével.

Claude Digeon könyvét említhetném a francia eszme német krízisééről, mely 1952-ben jelent meg Franciaországban, de furesamód visszhangtalan maradt. Valószínűleg nem volt kedvező a historiográfiai (és politikai) kontextus. S közeli rokonságot éreztünk minden olyan áramlattal, amely a különféle fordításelméletek és -technikák iránt érdeklődött. Végezetül a szaktudomány-történetből merítettünk inspirációt, nevezetesen a Jean Bollack vezetésével Lille-ben működött csoport interpretáció-történeti kutatásaiból, melyek nyomán kirajzolódott a német filológia franciaországi bevezetésének témája. Végezetül Pierre Bourdieu néhány elméletét is felhasználtuk például a recepciók folyamatokat strukturáló társadalmi szituációk analíziséhez.

Kérem, mutassa be néhány szóval a közép- és kelet-európai régióra vonatkozó, már megkezdett kutatásokat. Már jó néhány olyan munka közismert, melynek középpontjában a francia–német–oros „háromszög” áll, de a közép- és kelet-európai régió más kultúráiról a kulturális transferek szempontjából egyelőre még keveset tudunk. Közelebb jutunk-e a kulturális transferek problematikáján keresztül kontinensünk közös múltjának megértéséhez?

Egyelőre nem nagyon folynak konkrét kutatások a régiót illetően. Sőt még az Oroszországot magában foglaló „háromszög” kutatása sem hozott eleddig mérvadó eredményeket. Az egyik nehézség az, hogy nagyon nehéz az átállás a bilaterális kapcsolatok tanulmányozásáról a többoldalú konfigurációéra (jóllehet az utóbbi sokkal gyakoribb forma az európai történelemben, mint az előző). Mindez gyorsan nagyon komplexszé válik. Szeretném megemlíteni Olga Medvedkovának az EHESS-en megvédett doktori disszertációját, mely

a francia–orosz kapcsolatokat elemzi az orosz építészetben a 18. század eleje és 19. század eleje közötti időszakban. A szerző nemcsak arra hívja fel a figyelmet, hogy Oroszországban egymással vetélkedő nyugati (nevezetesen francia és német) építészeti modellek érvényesülnek, de arra is, hogy az import kérdése egyben felveti az önálló – saját nemzeti hagyományokból táplálkozó – orosz építészet kérdését is. Másrészt Olga Medvedkova nagyon jól kimutatta azt is, hogyan érvényesülnek adott pillanatban az olasz építészeti, illetve kertművészeti értekezések, illetve kik, mire használják ezeket – egy távolító–közelítő elemzési rács segítségével –, amikor a görög építészetre hivatkoznak. E konkrét esetben például már túl is léptük a bilaterális tanulmányok keretét. Egyébként, mint azt már említettem, a kulturális transferek szempontjából az egyik legalkalmasabb terület a humántudományok története Európában. A humántudományok politikatörténetére gondolok ez alatt, amely a különböző szaktudományoknak – a történelemnek, az irodalomnak, a néprajznak, a művészet-történetnek, a zenetörténetnek, a jognak – az európai országokban a nemzeti identitások konstrukciójában betöltött szerepére kérdez rá. Egészen mostanáig nemzeti perspektívából vagy legföljebb két ország nézőpontjából íródtak a szaktudomány-történetek. Miközben nagyon jól tudjuk, hogy a tudások cirkuláltak, s hogy a különböző országokban, illetve a nemzeti tereken belüli folyamatok szoros interakcióban zajlottak. Ami a magyaroknál, cseheknel, szlovéneknel, németeknél, lengyeleknel, oroszoknál és franciáknál történt, csak úgy értelmezhető, ha a különböző nemzeti történeteket tápláló transferekről, cirkulációkról, adaptációkról is tudomást veszünk. Ezt különbözőképp lehet látni, például a múzeum-és gyűjtemény-történetet vagy a nemzetközi konferenciák, folyóiratok történetét elemezve. 2002–2003-ban az EHESS-en a Németországot, Oroszországot, illetve Közép-Európát 1750 és 1850 között jellemző tudások körforgásáról és nemzeti identitások konstrukciójáról rendezünk szemináriumot. Többek közt érinteni fogjuk a német filológia, valamint a „világtörténelem” kérdését, melyek másképp jelentkeztek Prágában, mint Budapesten, vagy Szent-Pétervárott.

Ezt hívjuk a fogalmak, gondolati sémák transzferének.

Így van, és persze ezzel megint csak az európai identitás kérdésénél vagyunk. Manapság nagyon gyakran azt várják el a történészeketől, hogy vegyenek részt az európai identitás konstrukciójában, miközben teljesen nyilvánvaló, hogy ez lehetetlen. Fatális hiba volna.

Nem lehet csak úgy előállítani egy identitást, mint ahogyan azt a 19. században tették a nemzeti identitások megkonstruálásánál.

Pontosan. Az Európa különböző részei között létezett eleven kapcsolatok és szituációk sokféleségéből kiindulva kell az európai identitást megragadni.

A kulturális transferek tanulmányozása hozzásegít-e bennünket az európai történelem jobb megértéséhez, lehetővé tesz-e olyan történetírást, amely nem a nemzeti sajátosságokra helyezi a hangsúlyt? Ha jól tudom, nem is olyan régen kezdetét vette az egységes tankönyvek projektje.

Nem tudom, hogy ugyanarról a projektről beszélünk-e. Tudok arról, hogy útnak indult az európai tankönyvek francia projektje, amely francia kezdeményezés, s amit éppen a túlságosan franciás fogalomhasználat és elemzési keret miatt ért bírálat. Arról is tudok, hogy francia–német közös vállalkozásként tervbe van véve egy a gimnáziumoknak szánt francia–német történelem tankönyv elkészítése is. Viszont Európa kifejezetten európai szempontú történetének megírása óriási intellektuális kihívás. Csakis a létező összes nézőpont, nyelv, illetve fogalom-használat bevonásával lehetséges, ami ugyanakkor nem az egyes nemzeti történelmek egymás mellé helyezését eredményezi, hanem ún. keresztezett történelmet. Ez a szándék már önmagában hordja a historiográfiai pozíció problémáját. Miután

ez az egyes országok szerint állandóan változik, az erőltetett homogenizálás helyett a különbségek beszélgetésére van szükség. Le kellene arról mondani, hogy mindent közös nevezőre lehet hozni. Viszont azt gondolom, éppen néhány közös kutatási tárgy, úgymint a tudások körforgása, a múlt, illetve az antikvitás (inkább antikvitásokat kellene mondani) megkonstruálása köré kellene a szükségszerűen hálózatban végzendő kutatást szervezni. Az európai nézőpont érvényesítése egyaránt jelenti a léptékváltást és a módszerek finomítását. Mint minden historizálási folyamatnak, Európa európai szempontú történetírásának is a jelen jobb, illetve a jövő némileg biztosabb megértését kellene lehetővé tennie.

Létezik olyan politikai akarat, amely támogatja ezt a kutatást?

Az uniós ajánlatkérések többnyire az azonnali használhatóságra helyezik a hangsúlyt. De már ezen a szinten is változást észlelhetünk: a történelem kérdése bekerült a hatodik kutatási kerettervbe. A brüsszeli bürokrácia tudatában van a történelem fontosságának. Ez óriási területet jelent a kulturális transzferek kutatása számára, s Közép- és Kelet-Európa bevonása ezekbe a kutatásokba rendkívül izgalmasnak ígérkezik. Sokkal komplexebb régióról van itt szó, s ezért intellektuális szempontból „gazdagabb” is, de mivel nem vagyok e régió szakértője, nagyon várom, hogy sokoldalú együttműködés létesüljék a helyi történésekkel.

Nagyon köszönöm a beszélgetést.

Párizs, 2002. június

Az interjút készítette: **Balázs Eszter**